

REFERÈNCIES ASTRONÒMIQUES A *LA DIVINA COMÈDIA* DE DANTE ALIGHIERI

Josep M. CASALS I GUIU

Agrupació Astronòmica d'Osona

La Divina Comèdia és una obra publicada enguany fa 701 anys, moment considerat el final de l'edat mitjana i l'inici del Renaixement. És un poema que pot rebre molts qualificatius, com, llarg, agosarat, al·legòric, fascinant, sectari, fonamental en la història de la literatura molts d'altres. El fet és que, enmig de la seva exuberant fantasia farcida de pinzellades teològiques, Dante hi fa exhibició d'erudició històrica i, curiosament, també hi ha algunes referències, a temes astronòmics, no només per les possibles exigències de la seva composició, sinó també, segurament, per presumir de coneixements científics, la qual cosa també permet veure quina era la cultura astronòmica de la seva època.

La finalitat d'aquesta comunicació és la de comentar les referències astronòmiques contingudes a *La Divina Comèdia*, però també resulta convenient fer una mínima introducció sobre l'obra i el seu autor. *La Divina Comèdia* va ser escrita per Dante Alighieri entre els anys 1307 i 1321. Val a dir que Dante la va titular simplement *Commedia*, i que l'adjectiu de *Divina* li va posar més tard, sembla, l'escriptor Giovanni Boccaccio.

Dante va néixer a Florència el 1265 i va morir a Ravenna el 1321; va viure, doncs, 56 anys. Havia pres part activa en política i per això es va haver d'exiliar de Florència el 1302 i ja no va poder tornar mai més a la seva ciutat natal.

En la seva vida política sempre va defensar l'autonomia del poder temporal davant de l'Església i d'aquí venen les terribles invectives que escriu contra el papa Bonifaci VIII i que, de tant en tant, apareixen al poema. El seu ideal polític era la restauració del Sacre Imperi Romano-Germànic, com a continuació de l'imperi de Carlemany, amb una clara separació de poders entre l'emperador i el papa.

La *Commedia*, consta de tres llibres, subdividits cada un en 33 cants, més un primer cant d'introducció. Aquests cants no són tots exactament de la mateixa llargada, però tots tenen entre 135 i 150 versos; això fa un total de 14.000-15.000 versos, tots escrits en tercines encadenades, on el primer vers rima amb el tercer i el segon rima amb el primer i el tercer versos de l'estrofa següent (l'esquema seria, doncs, ABA, BCB, CDC, etc.).

Els tres llibres tracten del viatge de Dante a l'Infern, al Purgatori i al Paradís, respectivament, si bé, el llibre de l'Infern comença amb un cant dedicat als Llimbs i el del Purgatori acaba amb un cant on es descriu el Paradís Terrenal. Dante ve a representar la humanitat que surt de la selva obscura del pecat i que comença el seu viatge fins a arribar a la visió de Déu. En els dos primers llibres, ho fa guiat pel poeta llatí Virgili, que representa la raó humana, i arriba al Paradís, on Virgili és substituït per Beatriu, dama amb existència històrica i que l'autor posa al poema com a símbol de la teologia o de la fe revelada.

Tota l'obra és també una crònica de fets històrics de la seva època, i el caràcter de Dante i la seva complexa activitat política el duen sovint a incorporar a l'obra uns passatges d'una extrema violència contra els seus enemics.

L'Infern es presenta en la forma d'un embut amb nou cercles descendents cap al centre de la Terra; el Purgatori com una muntanya amb nou cercles ascendents situada a les antípodes de Jerusalem i, per tant, a l'hemisferi sud del nostre planeta, considerat com a *terra incognita* més enllà de l'estret de Gibraltar (aquest punt cau a l'oceà Pacífic, més a occident de l'illa de Pasqua però bastant més al sud de les illes Marqueses); el Paradís està representat com una sèrie d'esferes concèntriques, cada una dedicada a un dels planetes coneguts en aquell moment, que eren set comptant-hi la Lluna.

Les dues traduccions catalanes modernes de la *Commedia* són les de Josep M. de Sagarra (1935-36) i de Francesc Mira (2000). Cal remarcar també la traducció en vers d'Andreu Febrer al segle XV, que probablement va ser la primera traducció de la *Commedia*, fora de l'italià, i la traducció dels dos primers llibres feta per Narcís Verdaguer i Callís, editada pòstumament el 1921. Val a dir que aquests dos darrers personatges figuren a la galeria de vigatans il·lustres. Andreu Febrer, a més, era veí del meu carrer, actualment carrer de sant Miquel.

Dit això, cal aclarir que aquest treball no representa cap recerca especial sinó que és un simple recull de les referències astronòmiques que hi intercala l'autor, en bona part com a mostra de la seva erudició científica, juntament amb les corresponents notes explicatives que són les que consten a la traducció de Francesc Mira.

En les cites següents es podrà veure, a dalt de tot, el text original i, a sota, les dues versions: la primera de Francesc Mira i la segona de Josep M. de Sagarra. Aquesta darrera, està escrita també en tercines encadenades, com al poema original, la qual cosa en alguns moments, donada la rigidesa, l'obliga a apartar-se d'una versió literal.

Les notes explicatives en lletra rodona corresponen a l'edició de Francesc Mira, mentre que els comentaris en lletra cursiva són afegits meus, aclariments, esmenes o comentaris addicionals. El nombre de referències astronòmiques que hi he trobat és de quaranta-quatre, però per l'evident necessitat de limitar la llargada d'aquesta comunicació només n'exposaré una mostra de les que m'han semblat més significatives.

Infern, Cant IV.

Als llimbs, a més de diversos personatges històrics, que passo per alt, Dante hi veu un grup de filòsofs i savis, com per exemple Sòcrates, Plató, Demòcrit, Tales, Anaxàgores, Empèdocles, Heràclit, Zenó, Dioscòrides, Euclides, Ptolemeu, Hipòcrates, Galè, Avicenna o Averrois.

Infern, Cant VII, 97 a 99.

Or discendiamo omai a maggior pieta;

già ogne stella cade che saliva

quand'io mi movi, e 'l troppo star si vieta.

Però ara hem de baixar a pitjors penes;	Ara hem d'anar a relleix més gamadiu,
ja cauen les estrelles que pujaven	que ja tomba l'estrella que era altiva
quan jo eixia: ací no ens podem quedar.	en partir, i el ronseig no s'hi adiu.

Segons un càlcul horari i astronòmic, Virgili va eixir dels llimbs i se li va aparèixer a Dante a migdia del 25 de març (hora de Jerusalem, per on passa el meridià que divideix el món en dos hemisferis, oriental i occidental). Ara és passada la mitjanit: les estrelles que dotze hores abans pujaven, ja comencen a baixar.

Això potser és una imprecisió, perquè si ja haguessin passat dotze hores les estrelles que abans pujaven ara ja s'haurien d'haver post. Això, o és que encara no han passat ben bé les dotze hores que diu la nota del traductor.

Infern, Cant X, 79 a 81.

*Ma non cinquanta volte fia raccesa
la faccia de la donna che qui regge,
che tu saprai quanto quell' arte pesa.*

Però no es tornarà a encendre cinquanta	Però cinquanta anys no haurà ben bé
voltes la cara de la que ací regna,	encès el rostre de la que aquí és regina,
sense que veges com pesa aquest art.	que sabràs si aquest art és de mal fer.

No passaran cinquanta llunes (la reina de l'infern, Prosèrpina o Hècate, és deessa de la Lluna), és a dir cinquanta mesos, abans que Dante siga també exiliat.

Al meu diccionari de mitologia grega i llatina jo he trobat que Proserpina (Persèfone en la mitologia grega) sí que era deessa o reina de l'infern, i que Hècate era la deessa que personificava la Lluna, però no hi he trobat cap relació entre l'una i l'altra, malgrat que Dante, i també la nota explicativa de Francesc Mira, sembla que les ajunta en una de sola.

Infern, Cant XXIV, 1 a 3.

*In quella parte del giovanetto anno
che 'l sole i crin sotto l'Aquario temprà
e già le notti al mezzo dì sen vanno,*

Quan l'any encara és jove, mentre el sol tempera els seus cabells sota l'Aquari i les nits fan ja mig dia complet,	En aquell temps de l'any, que el sol sacseja sota l'Aquari el seu cabell de foc, i el jorn s'allarga i la foscor curteja,
--	--

Sota la constel·lació de l'Aquari (21 de gener a 21 de febrer), els raigs del sol ja comencen a ser una mica més tebis, i la nit ja s'acurta fins a durar la meitat del dia complet.

En realitat, la durada de la nit, comptada com a l'interval de temps en què el Sol està sota un horitzó pla, no s'escurça a les 12 hores fins al dia de l'equinocci, per això cal suposar que Dante devia tenir en compte la claror dels dos crepuscles.

Infern, Cant XXVI, 127 a 132.

*Tutte le stelle già de l'altro polo
vedea la notte, e 'l nostro tanto basso,
che non surgëa fuor del marin suolo.*

Cinque volte racesso e tante casso

lo lume era di sotto de la luna,

A la nit veia totes les estrelles
de l'altre pol, i el nostre era tan baix
que no s'alçava ja del sòl del mar.
Cinc voltes s'encengué i cinc s'apagà
la llum que es veu per sota de la lluna,

De l'altre pol les lluentors serenes
veia la nit, i el nostre tant baixà,
que per damunt la mar s'alçava a pees.
Cinc voltes es va encendre i s'apagà
la llum a la part baixa de la lluna,

A l'hemisferi sud, les estrelles del nord a penes són visibles sobre la línia de l'horitzó de la mar. Han passat cinc períodes lunars, prop de cinc mesos de navegació, quan Ulisses veu de lluny la muntanya del Purgatori —on ja no podrà arribar— emergint immensa enmig de l'oceà.

Aquesta és l'explicació que fa el condemnat Ulisses del fet que veia el pol nord arran d'horitzó i que ja havien passat cinc mesos des que havia passat l'estret de Gibraltar durant la seva odissea, quan va arribar a veure de lluny la muntanya

del Purgatori, tot i que si no ho recordo malament, això de passar Ulisses l'estret de Gibraltar, crec que és un invent de Dante.

Purgatori, Cant IV, 58 a 66.

*Ben s'avvide il poeta ch'io stava
stupido tutto al carro de la luce,
ove tra noi e Aquilone intrava.*

*Ond' elli a me: "Se Castore el Poluce
fossero in compagnia di quello specchio
che sù e giù del suo lume conduce,
tu vedresti il Zodiaco rubecchio
ancora a l'Orse più stretto rotare,
se non uscisse fuor del cammin vecchio.*

Bé s'adonà el poeta que jo estava
sorrès de veure el carro de la llum
com passava entre l'aquiló i nosaltres.
Llavors va dir: "Si allà Càstor i Pòl·lux
acompanyaren ara aquell espill
que ens il·lumina anant amunt i avall,
veuries la part rogenca del Zodíac
com girava encara més a prop de l'Óssa,
si no s'aparta de l'antic camí.

Prou s'adonà el poeta que jo estava
com encantat, bo i contemplant el sol,
que entre aquiló i nosaltres es trobava.
I ell em digué: "Si anessin fent llur vol
Càstor i Pòl·lux en la companyia
del gran mirall que en llum tot ho resol,
el Zodíac rogent ton ull veuria
de les Ósses molt més a prop voltant,
si no deixés l'acostumada via.

L'aquiló, vent del nord, ací vol dir simplement el nord. Si el sol es trobara en la constel·lació dels Bessons (maig-juny, més a prop del solstici d'estiu), la part més vermellosa del cel (o siga el sol mateix i la part que il·lumina) estaria, vista des del sud, més cap a l'Óssa, és a dir més cap al nord. En tot cas, ells són a l'hemisferi austral i, mirant cap a llevant, tenen el nord a l'esquerra, que és on veuen el sol.

Efectivament, només estant a l'hemisferi sud, el sol es veu entre el zenit i el nord, mentre que, a l'hemisferi nord, el sol es veuria en direcció contrària.

Purgatori, Cant IV, 137 a 139.

... "Vienne omai; Vede ch'è tocco

merd'ian dal sole e a la riva

cuopre la note già col piè Morrocco".

<i>... "Vine, doncs: mira que el toc</i>	<i>dient-me: "Anem amunt; l'astre de foc</i>
<i>del sol arriba al meridià i allí,</i>	<i>en el meridià tot ell espleta,</i>
<i>amb el seu peu, la nit cobreix Marroc".</i>	<i>i la nit ja té el peu sobre el Marroc".</i>

El sol, ací, a l'hemisferi austral, ja toca la ratlla del meridià central; per tant, allà, a l'hemisferi boreal, ja comença el vespre a la costa atlàntica, i la nit ja "posa el peu" sobre Marroc. Una manera ben indirecta, confusa i recargolada per dir que ací ja és migdia!

Recordem que Dante considera que el meridià central és el que passa per Jerusalem i que el Purgatori està sobre el mateix meridià però a les antípodes on, quan és migdia, a Jerusalem és mitjanit, i a l'estret de Gibraltar, al Marroc, la nit començaria. Això seria realment així si la seva diferència en latitud respecte a Jerusalem fos realment de 90°, cosa que no és certa.

Aquí escau fer un repàs a la geografia que Dante considerava, veient les longituds reals dels llocs: Estret de Gibraltar 5° 30' oest - Jerusalem, aproximant a graus enters, 32° est - Desembocadura del riu Ganges 91° est.

Per tant, la diferència entre Gibraltar i Jerusalem seria de 36° 30'; la diferència entre Jerusalem i Ganges seria de 59°, i la diferència entre Gibraltar i Ganges, de 96° 30'. Segons el que diu Dante, aquests tres valors haurien de ser respectivament de 90°, 90° i 180°, la qual cosa indica que Dante considerava un globus terrestre més petit del que és en realitat, cosa molt comprensible abans del descobriment d'Amèrica.

Purgatori, Cant XV, 1 a 6.

*Quanto tra l'ultimar de l'ora terza
e 'l principio del dì par de la spera
che sempre a guisa di fanciullo scherza,
tanto pareva già inver' la sera
essere al sol del suo corso rimaso;
vespero là, e qui mezza notte era.*

El temps que, entre el final de l'hora
tèrcia
i el principi del dia, es veu l'esfera
que sempre està jugant com un xiquet,
el mateix temps semblava, cap al tard,
que li quedava del seu curs al sol;
i ací era mitja nit i allà vesprada.

Tant com entre hora tèrcia, ja a la fi,
i el principi del jorn, que hom veu l'esfera
un infantívol bellugueig tenir,
semblava mancar al sol, de sa carrera,
llavors que vàrem arribar a aquell pas;
vespre era allà i aquí mitjanit era.

De nou un càlcul del temps segons les hores canòniques: des de la tèrcia (les nou de matí) comptant endarrere fins al principi del dia, transcorre més o menys el mateix que ara, de vesprada, quedava fins a la posta del sol, i el sol, "l'esfera", és qualificat ací, curiosament, com un infant enjogassat: potser perquè apareix i s'amaga cada dia?

Essent l'hora de tèrcia les 9 del matí, l'interval transcorregut des de la mitjanit anterior és més o menys el mateix que queda fins a la posta del sol. "Ací era mitjanit" vol dir a Itàlia, i "allà vesprada" vol dir al Purgatori, és a dir, considera que, quan a Itàlia és mitjanit, a Jerusalem ja comença el nou dia, i a les seves antípodes, al Purgatori, comença la nit.

Purgatori, Cant XVIII, 76 a 81.

*La Luna, quasi a mezza notte tarda,
facea le stelle a noi parer più rade,
fatta comm' un secchion che tutt' arda;*

*e correa contro 'l ciel per quelle strade
che 'l sole infiamma allor che quel da Roma
tra ' Sardi e ' Corsi il vede quando cade.*

La lluna, quasi a mitjanit, tardana,	A mitja nit la lluna sortí entera
deixava veure molt poques estrelles,	i poca estrella va deixar pel blau,
tota lluent com una gran caldera;	car era com una brillant caldera
i, contra el cel, corria pels camins	que feia la contrària ruta en pau
que el sol encén quan, mirant des de Roma,	que fa el sol, quan el veuen des de Roma
hom el veu caure entre Sardenya i Còrsega.	que entre Sardenya i Còrsega s'ajau.

La lluna ha eixit ja prop de la mitja nit i puja d'occident a orient (?), en direcció contrària al moviment del cel: ara es veu més o menys a ponent, en una posició com la que té el sol quan es pon, vist des de Roma.

La lluna plena, amb la seva resplendor, no deixa veure bé les estrelles. "Contra el cel corria" vol dir que recula o s'endarrereix en relació al fons estel·lar.

Purgatori, Cant XXVII, 1 a 5.

*Si come quando i primi raggi vibra
là dove il suo fattor lo sangue sparse,
cadendo Ibero sotto l'alta Libra,
a l'onde in Gange da nona riarse,
sì stava il sole, onde 'l giorno sen giva ...*

Igual com quan llança els seus raigs primers
allà on el seu creador vessà la sang,
quan l'Ebre cau sota el signe de Lliura
i al Ganges l'hora nona calfa l'aigua,
així era el sol; i el dia se n'anava ...

Al punt que el raig de matinada vibra
allà on el seu Factor la sang vessà
-l'Ebre caient sota de l'alta Libra
i en el Ganges migjorn cremant de pla-,
estava el sol; i el dia era en deriva,

Falta poc per pondre's el sol (ací, a l'hemisferi austral): és l'hora en què, a l'hemisferi boreal, es fa de dia a Jerusalem, on va morir Jesucrist. A la mateixa hora, 90° a l'oest es veu la constel·lació de Lliura, i 90° a l'est el sol de migdia ja és ben calent.

Dante considera que quan a Jerusalem es fa de dia i a les antípodes, o sigui al Purgatori, es fa de nit, a l'Ebre encara és fosc i al Ganges és migdia però, tal com hem vist anteriorment, aquests valors de longitud de 90° oest i est no estan ben assignats.

Paradís, Cant X, 28 a 33.

*Lo ministro maggior de la natura,
che del valor del ciel lo mondo imprenta
e col suo lume il tempo ne mirura,
con quella parte che sù si rammenta
congiuto, si girava per le spire
in che più tosto ognora s'appresenta;*

El ministre més gran de la natura,
que imprimeix el poder del cel al món
i en mesura el temps amb la seua llum,
havia arribat al lloc que he dit abans,
i girava en espiral pels cercles
on cada dia ens apareix més d'hora;

El ministre major de la natura,
que, del valor del cel, el món marcat
deixa, i amb el seu llum el temps
mesura,
era al punt que fa poc he comentat,
i per aquelles espirals girava
que ens el fan distingir més aviat;

És l'equinocci de primavera, a partir del qual el sol ix cada dia una mica més d'hora.

Això deu ser un lapsus del traductor, perquè que en realitat el sol surt cada dia una mica més d'hora ja a partir del dia dels Reis.

Paradís, Cant XV, 13 a 18

*Quale per li seren tranquilli e puri
discorre ad ora ad or dúbato foco,
movendo li occhi che stavan sicuri,
e pare stella che tramuti loco,
se non che da la parte ond' e' s'accende
nulla sen perde, ed esso dura poco:*

Com, pels cels de la nit tranquils i purs	Com en la serenor de la nit pura
corre de tant en tant un foc sobtat,	de tant en tant ràpidament un foc
que fa moure els ulls que estaven quiets,	en la sorpresa nostre esguard atura,
i pareix que un estel muda de lloc	i sembla que un estel muda de lloc,
si no fos que en la part d'on ix encès	encar que de l'indret on ell s'encén
no se'n perd cap, i ell mateix dura poc,	no se'n perd cap, i aquell dura molt poc;

Hom considerava que els estels fugaços eren una mena de vapors encesos que travessaven el cel.

És una descripció molt bonica del fenomen dels meteors.

Paradís, Cant XXII, 139 a 150.

*Vidi la figlia di Latona incensa
sanza quell' ombra che mi fu cagione
per che già la credetti rara e densa.
L'aspetto deu tuo nato, Iperione,
quivi sosgtenni, e vidi com' si move
circa e vicino a lui Maia e Dione.
Quindi m'apparve il temperar di Giove
tra 'l padre e 'l figlio; e quindi mi fu chiaro
il variar che fanno di lor dove;
e tutti e sette mi si dimostrarono*

quando son grandi e quanto son veloci

e come sono in distante riparo.

Veia encesa la filla de Latona
sense aquella ombra que va ser la causa
que em va fer creure que era rara i
densa.

Allí vaig sostenir, Hiperió,
la mirada del teu fill, i es movien
al voltant i prop d'ell Maia i Dione.
Després m'aparegué, temperat, Júpiter
entre el pare i el fill, i veia clar
que canviaven tots ells de posició;
i els planetes, tots set, em van mostrar
com són de grans i com són de veloços
i la distància dels llocs respectius.

De la Lluna allà feia coneixença,
sense que aquella ombra que em va ser
raó

per creure jo que fos més o menys
densa.

L'aspecte del teu fill, Hiperió,
no m'encegà, i a vora d'ell mirava
moure's Mercuri i Venus en rodó.
Júpiter temperant allí em semblava
entre el pare i el fill, i veia clar
com llur canvi de lloc es practicava.
I allí les set em varen demostrar
la grandària i les ràpides carreres,
i el llarg espai que d'una a l'altra hi ha.

La filla de Latona és la lluna. El fill d'Hiperió és el sol, que ara Dante sí que pot mirar de cara sense perill. A prop seu hi ha Mercuri (fill de Maia) i Venus (filla de Dione). I després Júpiter —planeta temperat—, entre el seu pare Saturn i el seu fill Mart. Ara, des de dalt, el viatger celestial té una visió completa del sistema planetari.

El sentit dels versos i del comentari està ben clar.

Paradís, Cant XXVII, 97 a 99.

*E la virtù che lo sguardo m'indulse,
del bel nido di Leda mi divelse,
e nel ciel velocissimo m'impulse.*

I la força que m'infongué amb l'esguard
separà els meus ulls del bell niu de Leda

I la virtut que els ulls tant m'enriquia,
del bell nial de Leda em separà:

i m'impulsà cap al cel més veloç.

cap al cel velocíssim, m'empenyia.

El "niu de Leda" és la constel·lació dels Bessons (Càstor i Pòl·lux, fills de Leda). El cel més veloç de tots és el més alt, o "primer mòbil", que és una esfera perfecta i del tot uniforme.

Càstor i Pòl·lux, anomenats els Diòscurs, eren fills de Leda, però engendrats per Júpiter. Dues filles de Leda ,però engendrades pel seu marit legal, que era Tindar, van ser Clitemnestra i Helena de Troia, anomenades, consegüentment, les Tindàrides.

Paradís, Cant XXVII, 142 i 143.

Ma prima che gennaio tutto si sverni

per la centesima ch'è là giù negletta,

Però abans que gener no siga hivern

Mes abans que al gener tregui l'hivern

per la centèsima que allà baix negligiu,

la centèsima en terra negligida,

En el calendari julià, hi ha un centèsim (13 minuts) de diferència entre el dia oficial i el real. Per tant, amb el pas dels anys (quants anys?), gener quedarà fora de l'hivern.

Aquí fa referència al fenomen de la precessió dels equinoccis, però hi ha d'haver un lapsus o error de l'autor de la nota, ja que la diferència entre l'any julià i l'any tròpic és d'uns 11m i 15s, però no per dia sinó per tot l'any!.

Finalment, i per acabar, poso la llista de tots quaranta-quatre passatges relacionats amb l'astronomia, expressant el cant i el número dels versos corresponents perquè puguin ser consultats per tots aquells que puguin trobar interessant o curios de fer-ho.

Infern: Cant VII, 97 a 99 / Cant X, 79 a 81 / Cant XI, 112 a 114 / Cant XXIV, 1 a 3 / Cant XXVI, 25 a 28 / Cant XXVI, 127 a 132 / Cant XXIX, 10 i 11 / Cant XXXIV, 95 i 96.

Purgatori: Cant I, 22 a 24 / Cant II, 1 a 9 / Cant II, 55 a 57 / Cant IV, 13 a 16 / Cant IV, 58 a 66 / Cant IV, 67 a 75 / Cant IV, 76 a 84 / Cant IV, 137 a 139 / Cant VIII, 91 a 93 / Cant VIII, 133 a 139

/ Cant X, 13 a 16 / Cant XV, 1 a 6 / Cant XVII, 10 a 12 / Cant XVIII, 76 a 81 / Cant XIX, 1 a 7 / Cant XXV, 1 a 3 / Cant XXVII, 1 a 5.

Paradís: Cant X, 13 a 21 / Cant X, 28 a 33 / Cant XII, 28 a 30 / Cant XIV, 85 a 87 / Cant XIV, 97 a 102 / Cant XV, 13 a 18 / Cant XVIII, 64 a 71 / Cant XXI, 13 a 15 / Cant XXII, 109 a 111 / Cant XXII, 139 a 150 / Cant XXIII, 10 a 12 / Cant XXV, 100 a 102 / Cant XXVII, 67 a 71 / Cant XXVII, 79 a 81 / Cant XXVII, 97 a 99 / Cant XXVII, 142 i 143 / Cant XXIX, 1 a 6 / Cant XXX, 1 a 9 / Cant XXXI, 124 a 126.